

ПЕРЕСТРУКТУРУВАННЯ СЕМАНТИКИ ХРИСТИЯНСЬКИХ НАЗВ ОБРЯДОДІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ

Досліджуючи зміну структур найменувань християнських обрядодій, використаних у переносних значеннях українськими прозаїками, автор доводить, що відстань між ядрами похідних та релігійних значень збільшує не так потреба мовця позначити певне явище, як бажання емоційно, ефектно висловити іронічну оцінку дійсності, рідше надати сказаному піднесеності й урочистості.

Ключові слова: сема, актуалізація / розщеплення / модифікація семи.

Основне поповнення новими значеннями словникового складу будь-якої мови полягає у семантичному переосмисленні об'єктивної дійсності; у новій комунікативній ситуації мовець частіше не намагається винайти нові знаки, а пристосовує уже відомі йому до виконання нових комунікативних завдань. Ідеться про явище полісемії, яке „можна розглядати і як вияв принципу економії, і як вияв принципу оптимізації” мови [5, с. 22]. В. Левицький наголошує на тому, що слово “економія” в мовознавчому термініві “принцип економії” використовують у “дуже широкому й нечіткому значенні”, оскільки в буквальному, вузькому, значенні воно передбачає тенденцію “до кількісного скорочення всіх її (мови. – А.К.) одиниць на всіх рівнях”, а таке припущення жодним чином не відповідає лінгвістичним фактам. Тому “в даному випадку “економія” означає не що інше, як “оптимізація”, вдосконалення мови, її настійне прагнення до оптимального виконання комунікативних потреб суспільства” [6, с. 14]. Використане в новому значенні слово наповнюється новим змістом та нерідко супроводжується стилістичною міграцією та емоційно-експресивною конотацією. Головна умова переструктурування семантичної єдності слова в новому лексико-семантичному варіанті – обов'язкова зміна архісеми, що “є характерним для метафоричних номінацій і становить основу „руху” денотативних сем” [10, с. 71-72].

Мовознавці доволі повно описали можливі моделі семантичних модифікацій слів (зміна ядра слова з варіюванням (посиленням, послабленням, випаданням) семантичних ознак (диференційних, периферійних, асоціативних та ін.)), демонструючи загальні тенденції розвитку мови. Однак значеннєвих комбінацій функціональних ознак так багато, що тлумачні словники, як стверджують, наприклад, З. Попова та Й. Стернін, лише „наштовхують читача на впізнавання слова”, оскільки „численні семантичні ознаки

слова, не фіксовані словниковими дефініціями, регулярно виявляються в певних контекстах використання слова [...], в художніх текстах, в метафоричних перенесеннях і т. д.” [8, с. 96]. Під пером майстра слово модифікується, змінюється, демонструючи образні виходи “за рамки продуктивної моделі сполучуваності лексем” [3, с. 38], які згодом можуть повторюватися іншими носіями мови, ставати „рутинними” [6, с. 322], почавши „нове життя в колективній національно-мовній свідомості” [2, с. 5].

Спираючись на дослідження мови літературних героїв, сприятливої для з'ясування та розкриття “системи мовних засобів, вибраних письменником із загальнонародної мовної скарбниці” [1, с. 227], маємо намір розглянути специфіку однієї з поширених семантичних інновацій – виявів детермінологізації релігійної сфери. Незважаючи на те, що сучасні мовознавці активно вивчають питання збагачення художнього мовлення конфесійно маркованими лексичними засобами (М. Скаб, О. Стишов, О. Каракуця, Т. Берест, Ю. Браїлко, І. Круть та ін.), семантико-функціональний аспект релігійних термінів на позначення християнських обрядодій в українській художній прозі ще не з'ясовані.

Релігійність українців завжди “проявлялася у щирих і живих формах” – богослужбових обрядодіях [4, с. 103]. Хрещення – одне із “семи християнських таїнств, яке знаменує залучення людини до лона церкви, відкриваючи шлях до спасіння” [11, с. 392]. Низку спільнокоренових лексем із лексико-семантичної групи „богослужбові обрядодії” *хрещення, хрестити, вихрещувати, вихрещуватися, перехрещувати, перехрещуватися* та пов'язаних з ними назв із лексико-семантичної групи “учасники богослужбових обрядодій” *хрещені батьки, хрещеник* об'єднує архісемна ознака ‘церковний обряд’: *Збилися куми з ліку, коли несли найменшого хрестити* (О. Гончар). Про те, що хрещення – провідний християнський обряд, свідчить, наприклад, такий контекст: *Тоді я лікарювала би, а ти хрестив би, працював культурно* (О. Кобилянська), де *хрестити* – „працювати священиком”. Обряд *хрещення*, як і святкування після нього – *хрестини*, містить нашарування сем ‘початок християнського життя’, ‘радість’: *Лиш хрестить та й хоронить, хрестить та хоронить* (О. Кобилянська); *...замість хрестин Бог заповів похорони* (Р. Андріяшик); *Він хрестив і вінчав, дарував снаш, уділяв ради, його кликали “татком”!*

(М. Коцюбинський).

З нейтралізацією семи 'церковний обряд' і трансформацією семи 'початок життя' → 'початок важливої справи' пов'язуємо детермінологічні процеси фразеологічного характеру, наприклад, *бойове хрещення* – 'перше серйозне випробування' (*Легко й радісно було Яреськові на душі. Пережив бойове хрещення* (О. Гончар)), що в нефразеологічних використаннях утратило сему 'початок' і перейшло, як засвідчує фактичний матеріал, у сему 'справжнє випробування (скрутна ситуація)', уточнену частіше, як у наступному контексті, семантичним конкретизатором 'бій': *А німець тікає – конем не догнати. – В горах зачепиться. – Знов буде хрещення. – Буде, ой, буде!.. Нам тепер весь час від хрещення до хрещення* (О. Гончар).

Розвиток метафоричного використання релігійної назви учасника богослужбової обрядодії *хрещений батько* можливий за моделлю 'долучення до християнської віри' → 'долучення до якої-небудь справи': *Той, кого Володька вважав батьком хрещеним, хто висунув його на керівну посаду, слухати спокійно не міг, коли заходила мова про собор* (О. Гончар); *А судді хто? Американці. Англійці. Хрещені батьки підсудних і до якоїсь міри учні* (О. Довженко).

Ймовірно сему 'рідня' у лексемі *хрестити* часто реалізують за допомогою словосполучення *дітей хрестити* у питальних реченнях або заперечних конструкціях з часткою **не**: – *Яке тобі діло, оглашений, до тих, що бастують?.. Ти їм дітей будеш хрестити, чи як?* (М. Стельмах); *"Та не дітей же тобі з ним хрестити", – дорікає собі в думці Богдан* (О. Гончар).

Мовна картина переконає в усвідомленні українцями незаперечного початку дії захисту людини від нещастя після обряду хрещення: *Але воно не може хрещеному чоловікові заповідати лиха!* (О. Кобилянська). Невиконання обов'язкових християнських обов'язків та Божих заповідей віряни засуджують, про що свідчать, наприклад, оксюморичні утворення: *То ж тільки невіра, бусурмени богу не хочуть молитися, а ти хрещена тварюка* (В. Винниченко); *Наш Дулига прикинувся поляком і лютує в школі – скоро діти будуть без вух ходити. Недарма кажуть: борони нас боже від хрещеного дідька* (Р. Андрияшик).

З утратою семи 'церковний обряд' у лексемах *хрестити, охрестити, хрещення* сема 'ім'я' трансформувалась у такі частіше негативні семи: 'прізвисько' (*А саламуром став з ласки вашого синочка, це він – семибаламут! – мене так охрестив* (О. Гончар)); 'небажане переіменування' (*Образились за Ельдорадо? Ха! Але ж це обивателі ради злослів'я так охрестили ваш сад* (О. Довженко)); 'зміна імені' (*Він наважився,*

підписався і став із Степана – Стефаном, діставши собі нове хрещення (В. Підмогильний)).

Прямі використання лексем *вихрестити, перехрестити* реалізують сему 'перехід до християнства з іншої віри': – *Він же бусурман був, а потім ігумена таки вихрестила його* (О. Гончар); *...перехрещений з єврея* (П. Загребельний). У переносних використаннях можлива оригінальна семна модифікація 'перехід до християнства з іншої віри' → 'перехід з християнства до іншої віри', як у наступному прикладі, де лексеми *вихрещувати* сучасний читач сприймає як 'ресстрацію зміни ідеології': – *А їх, тих комсомольців, хтось вихрещує?.. – Нема такого попа. Як хочеш у комсомол – скидай із шиї хреста та й записуйся до спілки* (В. Міняйло).

Прямі значення 'перехресний знак рукою' лексем *хреститися, перехреститися, перехрестити* конкретизують семами: 'для захисту' (*...коли ненароком згадає чорта, Іван хрестить груди під кептарем* (М. Коцюбинський)); 'для подяки' (*Слава тобі, Господи, дочекалися... Вона аж перехрестилася* (М. Коцюбинський)); 'для благословення' (*– Коби ти таку вибрав, яку він собі вибере! Я б насліпо тебе перехрестила!* (О. Кобилянська)); 'для навернення до правди' (*– Які стоги? Перехрестіться, дядьку!..* (М. Стельмах)). Зауважимо, що віддієслівний іменник *хрещення* також використовують у значенні 'знак хреста рукою', хоча словник його не фіксує: *І хрещення триперсте єдино правильне: адже бог у трьох місцях єдиний* (Ю. Мушкетик).

Лексема *відхрещуватися* ("1. *заст.* Хрестячись, намагатися відвести від себе так звану нечисту силу. 2. *перен., розм.* Всілякими засобами відмовлятися від кого-, чого-небудь" [9, I, с. 657]) в художньому мовленні, за нашими спостереженнями, реалізує тільки переносне значення: – *Люди, відхрещуйтесь від комунії!* – *лутував отець Олексій* (Б. Харчук); *А в опублікованому в газеті каятті відхрестився від колишніх друзів десятьма хрестами...* (Ю. Мушкетик); *Бач, навіть риму знайшов, щоб відхреститись від маку і пастернаку...* (М. Стельмах).

Поширеними є використання прямих значень церковно-релігійної лексеми *сповідь* ("У православної і католицької церкви – обряд покаяння в гріхах перед священником і відпущення ним цих гріхів" [9, IX, с. 550]) та її спільнокоренових *сповідати, сповідатися, сповідувати*: *Я сповіди боюся. Торік ледве промимрив щось під темним, важким покривалом...* (А. Любченко). У структурі лексем *сповідь, сповідати, сповідатися* з приглушенням архісеми 'церковний обряд' й активації на її основі диференційних сем 'щире зізнання' та 'душевне полегшення' спостерігаємо активне залучення означених лексичних одиниць

до реалізації нерелігійних значень: *Це був лист-сповідь, лист-серце...* (Ю. Яновський); *Марселла вирішила “висповідатися”*. Вона жадає збутися своєї тіні... (Р. Андріяшик). Частіше сему ‘щире зізнання’ в означених лексемах письменники актуалізують за моделлю „стилістично марковане (високе) – іронічне”: – *А ти маєш татові сповідатись, що йдеш у ліс?* (О. Кобилянська); *Він цілує її в плече... й бурмоче щось про своє розлучення..., тільки мужських сповідей їй у цій хвили й бракує...* (О. Забужко). Подібна схема семантичних трансформацій властива й переносному значенню лексеми *сповідати* “лягати кого-небудь, вичитувати” [9, IX, с. 549]: – *Це, мабуть, Павлуценко його там сповідає, – сказав Степура. – Той як уп’ється, то як кліщ* (О. Гончар); *...зовсім не важко було бабі робити двоє діл одразу: сповідати діда й рятувати кашу* (Ю. Яновський). Зауважимо, що таке значення у тлумачних словниках стосується лише лексеми *сповідати*, хоча фактичний матеріал його засвідчує і в лексемі *сповідь*: *Христя Мартинова, то чуєте, вже гостріша. У тієї язичок, і Марія не раз переслухала сповідь*. (У. Самчук).

Для лексеми *сповідувати* (“Дотримуватися якої-небудь релігії, якогось віровчення” [9, IX, с. 550]) притаманне розщеплення ядерної семи ‘релігійні переконання’ → ‘переконання (ідеали)’ зі збереженням “високої” стилістичної тональності означеної церковно-обрядової термінологічної одиниці: *Він не зможе розказати нікому, хто ми Миновичі. Які? Як жили? Що сповідували? Чого зникли?* (В. Яворівський); *... публічно сповідував марксизм-ленінізм...* (П. Загребельний); *...беззастережно сповідуючи святість клятви Гіппократа...* (Р. Іванчук).

Лексеми *причастя, причащати, причащати-ся* передбачають обрядодію, під час якої “віруючі уживають хліб і вино – символ тіла і крові Христа, стаючи тим самим ніби причетними до “вічного життя”” [7, с. 7]: *Мимохіть згадувався їй той радісний трепет, з яким приступала вона, дівчинкою, до причастя* (М. Коцюбинський); *...бажаючи їй християнської кончини, підійшов з святими дарами, щоб причастити й одпустити їй усі вільні й невільні гріхи та прогріхи* (В. Барка); *Він сьогодні сповідався і причащався* (У. Самчук). Різноплановість сфер функціонування лексеми *причаститися* (церковно-релігійне значення реалізує семи ‘причетність до релігії’, ‘церковний обряд’; світське актуалізує тільки розщеплену її частину ‘причетність’ (“2. Ставати причетним до чого-небудь” [9, VIII, с. 95])) призводить до втрати нею особливої “священної” семантики та “високої” експресії: *А що чарка, як відомо, любить пару, то скоро наші горлянки знову причастилися* (Є Гуцало). Се-

мантична опозиція ‘причетність до корисного’ – ‘причетність до шкідливого’ є прикладом енантіосемічного процесу, особливо характерного для творів радянського періоду: *Сенька Ключ копив барило з горілкою... Причащалися перші попи* (О. Копиленко); – *Добрий день, сину!.. – Який я тобі син? По богослужіннях не стовбичу, до сповіді не йду, а причащаюся тільки в закусоchnій* (І. Чендей). І рідко модель “стилістично марковане (високе) → іронічне” в контекстах не втілена: *...душа його ніби вирвалася з кайданів..., радіючи трепетно, що єсть вона, душа, яка причастилася великого* (О. Довженко). Нами зафіксовано переносне значення лексеми *причащати* “бити, шмагати кого-небудь”: – *Я прийшов, аби ви мене висповідали, і причастили! Правда, я нині уже і їв, і пив... – коли так, тебе можна без сповіді причастити по хребті буюком* (І. Чендей).

Основні реалізації лексем *проповідь* та *проповідувати* не пов’язані з релігією, а ґрунтуються на звуженні ядерної семи ‘повчання релігійного змісту’ до ‘повчання’. Інтегральність семи ‘повчання’ підтверджують усі похідні значення, для яких характерна така особливість: якщо при актуалізації релігійного значення сема ‘повчання’ є позитивною (проповіді для прихожан – це передане через посередництво священника слово Боже, яке вони сприймають як бажані настанови), то у похідному значенні на сему ‘повчання’ впливає процес унесення відсутнього у системному значенні церковно-релігійних лексем *проповідь* та *проповідувати* конотативного компонента ‘несхвальність’: *...постукуючи затисненою у кулаці виделкою по столу, виголошував чергову проповідь, – про майбутнє племінниці* (А. Дімаров). Іронізація характерна і для модифікації семи ‘поширення релігійних ідей’ → ‘поширення будь-яких нерелігійних ідей’: *Проповідуєте чесність, рівність і товариське відношення, а між ваших партійців... квітне кар’єризм, низькопоклонство* (О. Копиленко); *... проповідували (кому? для чого?) дистильовану, як сльоза, чистість і чесність комерційних банків...* (П. Загребельний). Таке збільшення відстані між ядрами похідного та релігійного значень десемантизує аналізовані лексеми.

Для низки переносних використань лексеми *проповідь* властиве прилучення посиленних периферійних сем ‘публічність’, ‘урочистість’ до семи ‘повчання’: *“Вбивайте усе радянське, вбивайте кожен по десять росіян, не зупиняйтесь, якщо це старик, жінка, дитя...”* Ось його *проповідь* (О. Довженко). Іронічність цього контексту закріплена конотатом ‘несхвальність’ – зміст промовленого демонструє опозицію до християнських заповідей. Лексема *проповідь* може набувати ознак бюрократичної мови: *Он на*

причілку розніжена голубка, а коло неї топчеться і воркує **проповідь любовних засад** її набундючений дружина (У. Самчук). Значення дії, власливої для людини, автор переносить на птахів, досягаючи стилістично-дисонансного ефекту.

Отже, переструктурування найменувань християнських обрядодій в українській художній прозі зумовлене їхнім активним функціонуванням у переносних значеннях, специфіка творення яких полягає, по-перше, у втраті тієї частини семантичного ядра, яка утримує релігійну лексему в термінологічному полі сакральної сфери (*хрещення* – ‘долучення до християнства’ → ‘долучення до будь-чого’, *сповідувати* – ‘бути релігійно переконаним’ → ‘бути переконаним’, *проповідувати* – ‘поширення релігійних ідей’ → ‘поширення певних ідей’ і т. д.); по-друге, відстань між ядрами похідних та релігійних значень збільшує не так потреба мовця позначити певне явище, як бажання емоційно, ефектно висловити іронічну оцінку вчинків, дій чи поведінки когось-небудь (*сповідати* – ‘ляяти когось-небудь, вичитувати’, рідше аби надати сказаному урочистості й піднесеності (*сповідувати* святість клятви Гіннократа).

Література

1. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. – М.: Худ. литература, 1959. – 655 с.

2. Єрмоленко С.Є. Мовно-естетичні знаки культури в історії літературної мови // Мовознавство. – 2007. – №4-5. – С.3-12.
3. Кочерган М.П. Слово і контекст (Лексична сполучуваність і значення слова). – Львів: Вища школа, 1980, – 184 с.
4. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.
5. Кустова Г.И. Типы производных значений и механизмов языкового расширения. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 472 с.
6. Левицкий В. В. Семасиология. – Винница: Нова книга, 2006. – 512 с.
7. Новий тлумачний словник української мови: У 3-х тт. – К.: Аконт, 2001. – Т.3. – 862 с.
8. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика: Учебное издание. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. – 314 с.
9. Словник української мови: В 11-ти томах. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
10. Стратулат Н.В. Семантична неологізація як спосіб збагачення словникового складу української мови // Мовознавство. – 2007. – №3. – С. 69-77.
11. Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства. – К.: Наук. думка, 2004. – 560 с.

Exploring the structural changes on the names of the Christian ceremonial acts which the Ukrainian prosaists used in their works figuratively, the author proves that the factor that enlarges the distance between the nuclei of derivative and sacral meanings is not a speaker's need to mark a phenomenon but rather his desire to emotionally and efficiently express the ironic view on the situation, rarely to make the utterance more elevated and solemn.

Key words: *seme, seme actualization/decomposition/modification.*

Исследуя изменения структур наименований христианских обрядодействий, используемых украинскими прозаиками в переносных значениях, автор доказывает, что расстояние между ядрами производных и религиозных значений увеличивается не столько за счет необходимости говорящего обозначить определенное понятие, сколько за счет желания эмоционально, эффективно высказать ироническую оценку действительности, реже придать сказанному оттенок приподнятости и торжественности.

Ключевые слова: *сема, актуализация / расщепление / модификация семы.*